

מעמד השבתאות בדת ישראל: עיון נוסף

מאת יהודה ליבס

לפני שבעים שנה פרסם גרשם שלום את מסתו 'מצוה הבאה בעבירה',¹ והציג מפתח חדש להבנת תולדות ישראל, בהראותו שהתנועה השבתאית שימשה גורם מכריע ביהדות לא רק במשך אותה אפיזודה בת שנתה, מהכרזת משיחיותו של שבתי צבי בליל שבועות תכ"ה ועד להמרתו באלול תכ"ו, אלא גם במאה וחמישים השנים שלאחר מכן. בכל אותם דורות לא היתה השבתאות נחלתם של קומץ של סוטים, חולים ורשעים בלבד, כפי שהוצג הדבר קודם לשלום. היתה זו תנועה רוחנית ענפה, בעלת שורשים עמוקים דווקא בעילית הרוחנית היהודית, והייתה לה השפעה עזה, באופן ישיר או דיאלקטי, על היווצרות תנועת ההשכלה ותנועת החסידות. דעה זו הוסיפה והתבססה במחקרים נוספים של שלום ושל אחרים,² ואף אם עוררה היא גם פולמוסים ודברי התנגדות, סבורני שהיא מאוששת דיה. אדרבא, לדעתי יש להוסיף ולצעוד בכיוונו של שלום אף מעבר לדבריו שלו, ולהוסיף לרשימת התנועות המושפעות על ידי השבתאות גם את המתנגדות.

תוספת כזאת, לאו מילתא זוטרתי היא, והיא בבחינת שדרוג עצום למעמד

השבתאות ביהדות. שהרי בניגוד למשכילים ולחסידיים, שראו עצמם, כל אחד בדרכו, כחידוש בעולם היהודי, המתנגדים התייצבו כנגדם כשלומי אמוני ישראל par excellence, וכמייצגי הגרעין הקשה של היהדות הנאמנה בלא כל כחל ושרק, שהתגלמה, ולא רק בעיניהם, בדמותו של מנהיגם, ר' אליהו הגאון מווילנא. על אלה

* הרצאה לזכר גרשם שלום, במלואת עשרים וחמש שנה לפטירתו.

¹ המסה התפרסמה לראשונה בכנסת (תרצ"ז), עמ' 347-392, וחזרה ונדפסה בספרו מחקרים ומקורות לתולדות השבתאות וגלגוליה, ירושלים תשל"ד, עמ' 9-67.

² מחקרים רבים, והפניות לאחרים, יימצאו בספרו של גרשם שלום, מחקרי שבתאות (ההדיר יהודה ליבס), תל-אביב תשנ"ב. שאר ספרי שלום בשבתאות מנויים שם במבוא.

אומנם אי אפשר להחיל את דברי שלום באותה מסה,³ שראה בשבתאות את 'משבר היהדות אשר הוכן כבר מבפנים, בפינות נעלמות של הנפש היהודית', וחיכה להתפרצות כלפי חוץ. בקרב המתנגדים ההשפעה השבתאית שימשה אך להעמקה דיאלקטית במהות היהדות, ולפיתוח תורת הגאולה.

אך גם כך מנוגד הדבר לתדמיתה של המתנגדות. אף עצם מציאות הקבלה בקרב המתנגדים עשויה להישמע כחידוש באוזני רבים, הרואים במתנגדים אנשי הלכה שכלתניים ומיובשים. כנגד חוקר מסוים שכתב ש'ר' אליהו מווילנא לא היה מקובל ולא מיסטיקן' ולא היה מאשר שום דבר שריח של מיסטיקה נודף ממנו', ציין גרשם שלום כי 'הגאון מווילנא חיבר כרכים רבים מאוד בקבלה, ובספרייתי נמצאים לא פחות מעשרים מהם בדפוס'.⁴ אך גם המכירים בקיומה של קבלה בקרב המתנגדים יופתעו מעוצמתה וחדשנותה, ולא כל שכן מן האלמנטים השבתאיים שבתוכה, ודבר זה אמור, דומני, אף לגבי גרשם שלום עצמו, שלא הקדיש מחקר לקבלה זו ולא מנה אותה בין הזרמים העיקריים של המיסטיקה היהודית, ולא ראה בה, ככל הנראה, אלא המשך של קבלת האר"י. זאת אינני אומר בנימת ביקורת. שלום לא עסק בקבלת המתנגדים כי באותו זמן חקר המון דברים אחרים. אינני שותף לאותם שמבקרים את שלום גם על מה שלא חקר. אותם שמנסים להמעית את דמותו בדרך זו, גורמים לו את העוול ההפוך, קנוניזציה או איקוניזציה, כאילו שלום צריך היה לדעת הכול, ולא להשאיר כל פרנסה לבאים אחריו.

הדימוי הקפוא של המתנגדות מתבטא מכינויה ומושפע ממנו. כביכול אין למתנגדים משלהם כלום, חוץ מהתנגדות לחסידים, ולכל דבר חדש. לעומת זאת מציע אני לראות בכינוי 'מתנגדות' משהו דומה לכינויה של תנועת הקונטר-רפורמציה בכנסייה הקתולית. לפי שמה, אפשר היה לחשוב שאין הקונטר-רפורמציה אלא התנגדות לתנועת הרפורמציה שיסד לותר, אך הקונטר-רפורמציה

³ מחקרים ומקורות (שם), עמ' 14.

⁴ מחקרי שבתאות (שם), עמ' 665.

היתה כידוע גם תנועת תחייה רוחנית של הקתוליות, שהיו בה גם רכיבים מיסטיים, ואף לא נמנעה מלקלוט יסודות שמקורם ברפורמציה, יריבתה.

יחס המתנגדות אל הקבלה אינו שלילה ולא התעלמות. אפשר להגדיר יחס זה כגבריות, שבעיני זו עדיין תכונה חיובית. שלא כמו החסידות, שדעתה קלה ודמעתה מצויה, המתנגדות השכילה להצפין כראוי את הרגש, את המיסטיקה והסוד, תחת קליפתו הקשיחה של הנגלה. ביסודות השבתאיים, כך מסתבר לי לאחרונה, נקטו המתנגדים אף הסתרה תוך הסתרה, ונהגו בדרך שאכן הולמת את טבעה של השבתאות המאוחרת: שלילה גמורה כלפי חוץ, עם יחס אמביוולנטי ומסובך יותר בעולם הפנימי.

הדימוי המסורתי של המתנגדות הקל על מלאכת ההסתרה. אף אותם חוקרים שקנו להם בעיני ההמון מוניטין מפוקפקים כ'צידי שבתאים', לא יכלו להפנים את העדויות על קשרים בין שבתאות ומתנגדות שעלו פה ושם על פני השטח. וכך גרשם שלום, שהסתמך על עדותו של הפילוסוף לצרוס בן-דוד בשאלה מסוימת הנוגעת לתולדות הפרנקיסטים, נמנע אף מלצטט את סוף דבריו של בן-דוד, שבהם מעיד הפילוסוף, שאחרי ר' יהונתן אייבשיץ ויעקב פראנק בחרו להם השבתאים למנהיג את הגאון מווילנא.⁵ דוגמה אחרת ליחס כזה נמצא אצל החוקר האמריקאי סיד ליימן. הוא מעמיק בחקר עמדת הגר"א בפולמוס סביב קמעותיו של אייבשיץ, וקובע אל נכון שקשה להאמין שעובדת שבתאותן של הקמעות נעלמה מן הגאון, אך עם זאת ליימן, שלא מצא הסבר סביר ליחסו הפושר של הגאון כלפי אייבשיץ, אף אינו מעלה על דעתו את ההשערה הפשוטה שהגאון נהג כפי שנהג מפני שחש אהדה לעמדתו של אייבשיץ כלפי השבתאות.⁶ עמדה מחקרית זאת הגיעה לשיאה אצל ישעיהו תשבי, שבמנהגיהם השבתאיים של תלמידי הגאון,

⁵ ראה במאמרי 'תלמידי הגר"א, השבתאות והנקודה היהודית', דעת 50-52 (תשס"ג), עמ' 256.

⁶ ראה במאמרי 'צדקת הצדיק: יחס הגאון מווילנא וחוגו כלפי השבתאות', קבלה 9 (2003), עמ' 239-238.

כביטול הקינות בתיקון חצות והשמטת אחד הבתים בפיוט 'לכה דודי', מוצא הוא דווקא אישור לכך שתלמידים אלה נעלים הם מכל חשד לקשר עם השבתאות.⁷ יש להניח שקשר כזה לא היה עולה גם על דעתי שלי, אלמלא עוררו את סקרנותי שפע הפרסומים החדשים של כתבי ר' מנחם מנדל משקלוב, מי שהיה תלמידו הקרוב ביותר של הגאון, ובשנותיו האחרונות לא זז ממנו, וטיפל בו במסירות.⁸ כבר בעיון ראשון באותם פרסומים, שנדפסו מתוך אוטוגרף של ר' מנחם מנדל, עלו לנגד עיני המון רמזים שבתאיים מובהקים המוכרים לי היטב מעיסוקי בספרות השבתאית.

אליבא דאמת, רמזים כאלה נמצאים גם בספרי ר' מנחם מנדל (ובספרי תלמידו ר' יצחק אייזיק חבר), שנדפסו כבר במה התשע עשרה, ומצויים היו גם בספרייתו של שלום.⁹ אך קודם למומנטום שחוללה ההדפסה החדשה, שנכללו בה גם ספרים רבים נוספים של מחבר זה, לא עוררו הם תשומת לב, וזאת לא רק בשל תדמית המתנגדות, שעליה דיברנו לעיל, אלא גם בגלל אופיים של הכתבים, הנותרים סודיים גם עם פרסומם, באשר כתובים הם ככתב חידה קשה לפענוח, בפואטיקה מיוחדת, הנעה ומתקדמת על גלי גימטריאות, ברוח ר' אברהם אבולעפיה, שר' מנחם מנדל הושפע ממנו עמוקות, כפי שהראה משה אידל.¹⁰

⁷ ראה במאמרי 'תלמידי הגר"א... (שם), עמ' 236.

⁸ ראה 'תלמידי הגר"א... (שם), עמ' 257.

⁹ הכוונה לספר 'מנחם ציון', פירושו של ר' מנחם מנדל על מגילת רות (ראה עליו באריכות במאמרי 'צדקת הצדיק... (שם, עמ' 260-287), ולספר 'מים אדירים', פירושו של ר' מנחם מנדל על האידרא רבא, ופירושו של ר' יצחק אייזיק על פירוש זה (על פירושים אלה ראה במאמר 'תלמידי הגר"א... (שם, עמ' 280-282). שני הספרים נדפסו לראשונה בשנת תרמ"ה, מנחם ציון בפרמישלא ומים אדירים בוורשא.

¹⁰ ראה משה אידל, 'בין הקבלה הנבואית לקבלת ר' מנחם מנדל משקלוב', משה חלמיש, יוסף ריבלין ורפאל שוח"ט (עורכים), הגר"א ובית מדרשו, אוניברסיטת בר אילן ברמת גן תשס"ג, עמ' 173-184.

קצה חוט ומפתח לפענוח טקסטים קשים אלה שימשו בידי, אכן, אותם רמזים שבתאיים, שעוררו את סקרנותי, והולידו שני מאמרים טקסטואליים רבי כמות. שם האחד 'תלמידי הגר"א, השבתאות והנקודה היהודית',¹¹ ושם השני 'צדקת הצדיק: יחס הגאון מווילנא וחוגו כלפי השבתאות'.¹² בין השאר העליתי במאמרים אלה מכתבי ר' מנחם מנדל שפע של גימטריאות שעולות תתי"ד, כמספר השם שבת צבי. גם אם שם זה עצמו לא מובא במפורש, אין כל ספק שאליו הכוונה; שכן רמזים אלה, שחלקם מסובכים ומפורטים, ידועים ומוכרים מן הספרות השבתאית. כמו למשל האותיות הראשונות של שמות ששת ימי בראשית, שיחד עולות בגימטרייה כמניין 'שבת צבי'.¹³

לרמזים למשיח השבתאי נוסף כאן לעתים אף נופך אנטי-נומיסטי. דוגמה לכך יוכל לשמש הקישור בין המלים 'אמונה', 'אלהינו', והפסוק 'צדיק באמונתו יחיה'. ר' מנחם מנדל, שמציין ש'אמונה' עולה בגימטרייה 'אלהינו', אומנם אין הוא מוסיף ומפרש, כפי שרגיל בספרות השבתאית, שמלים אלה עולות בגימטרייה גם כמניין 'צבי', ואף אינו טורח להודיע שראשי התיבות של 'צדיק באמונתו יחיה' מצטרפים גם הם לשם זה. אך כמו השבתאים, ובניגוד לסטריאוטיפ המתנגדי, לומד הוא מכאן שהאמונה נעלית על ההלכה. דווקא באמונה תימצא לדעתו אותה נקודה שנשארת בתוקפה תמיד בנפש היהודי, גם בעת ביצוע עברה (משמעותם האנטי-נומיסטית של הדברים מתבהרת ומתחדדת עוד יותר בדברי ר' יצחק חבר, בפירושו על קטע זה של רבו, ר' מנחם מנדל משקלוב).¹⁴

¹¹ הנזכר דלעיל ('תלמידי הגר"א...'), עמ' 255-290. המאמר ניתן לקריאה גם באתר האינטרנט שלי: <http://pluto.huji.ac.il/~liebes/zohar>

¹² הנזכר לעיל ('צדקת הצדיק...'), עמ' 225-306. גם מאמר זה ניתן לקריאה באתר, שם.

¹³ 'תלמידי הגר"א...', שם, עמ' 266-267.

¹⁴ 'תלמידי הגר"א...', עמ' 280-282. על תולדות רעיון הנקודה היהודית ראה שם, עמ' 271-290.

ר' מנחם מנדל אף אינו מתכחש לעובדת שימושו במקורות שבתאיים. אדרבא, הוא אף מנסח תיאוריה מדוע מותר וצריך להשתמש, ודווקא היום, בדרשות שמקורן בכתבי מינים, גם אם הם דרשות של דופי: את המלה 'דופי' מפרש הוא כמורכבת מ'דו' ו'פי', כלומר שני פיות, או 'דו פרצופים'. ב'דרשות של דופי' יש אפוא פנים לכאן ולכאן, ומתוך המינות עולה גם סתירתה, כי כפי שאמרו חז"ל 'כל מקום שפקרו המינים תשובתן בצדן'.¹⁵ אפשר לטעון שבכך הולך ר' מנחם מנדל דווקא בדרכו של הלוחם האנטי שבתאי המפורסם, ר' יעקב עמדין, שגם הוא מצא לעצמו זכות וחובה להשתמש בדרשות שבתאיות. ואכן נוכחתי לדעת שר' מנחם מנדל נעזר בדברי יעקב עמדין גם בכללים וגם בפרטים.¹⁶ אך מן הדמיון עולה ההבדל: עמדין אינו מוצא בכך לשבתאות כל זכות או טובה. אדרבא, כל טוב שמיחסים השבתאים למשיחם מנכס הוא דווקא לזכות אויבם המושבע, הנקרא גם הוא בשם צבי: החכם צבי, אביו של עמדין, שממנו באה לו בירושה הקנאות האנטי שבתאית.¹⁷

אך כאמור לר' מנחם מנדל גישה שונה. הוא אומנם מבקר קשות את שבתאי צבי, בעיקר על יומרתו וגאוותו: היחס בין שבתאי צבי והגאון מווילנא, הדמות המשיחית הנערצת על ר' מנחם מנדל, הוא כיחסו של קורח למשה העניו.¹⁸ הפגם באופיו של שבתאי צבי גרם לו להיכשל ולהעלות חרס בידו. ובכל זאת פעילות זו של שבתאי צבי, שמכונה כאן 'הגואל הראשון', לא היתה לשווא. גם להעלות חרס זה משהו. זאת לומד ר' מנחם מנדל מן המשל תלמודי אודות אדם המעלה, כלומר מרים, כלי חרס, ובא אחר אחריו ומוצא תחתיו מרגלית. ומדגיש ר' מנחם מנדל:

¹⁵ בבלי, סנהדרין, לח ע"ב. 'תלמידי הגר"א...', עמ' 258-266.

¹⁶ 'תלמידי הגר"א...', עמ' 266.

¹⁷ ראה בספרי סוד האמונה השבתאית, ירושלים תשנ"ה, פרק 9.

¹⁸ 'צדקת הצדיק...', עמ' 244-250.

לולא העלה הראשון את החרס, לא היה השני מוצא את המרגלית. ובמלים אחרות, ניסיונו של שבתי צבי, אף שהיה כושל, שלב הכרחי הוא משלבי הגאולה.¹⁹

רמזים כאלה לשבתי צבי אינם נמצאים בכתבי הגר"א, וככול שידיעתי מגעת, אף לא בכתבי שאר תלמידי הגאון, פרט לר' מנחם מנדל ותלמידו. מתעוררת אפוא השאלה, אם אין זה עניין פרטי של ר' מנחם מנדל, שלא למדו מן הגר"א. זאת אומנם אפשרות קשה, שהרי ר' מנחם מנדל הוא תלמידו המובהק של הגאון, וכמעט שאינו מסתמך במפורש על שום מקור פרט למורו זה, שהוסיף ונגלה לו בחלום גם אחרי מותו.²⁰ נוסף על כך, אם שפע הרמזים השבתאיים היו זרים בעיני שאר תלמידי הגאון, היו כתבי ר' מנחם מנדל מעוררים בוודאי התנגדות קשה, וכזאת לא שמענו. אינני מאמין שמה שגלוי וידוע לפני נעלם מתלמידי החכמים שהיו קרובים לר' מנחם מנדל ברוחם בזמנם, או מתלמידי תלמידיהם שהתעוררו עתה להדפיס את הכתבים (אומנם גונב לאוזני שבעקבות מאמרי התעוררו ספקות אם להמשיך בהדפסות כאלה, אך הם התגברו עליהם, ולאחרונה מוסיפים ועולים אף כתבים חדשים כאלה על מזבח הדפוס²¹). מחקר מדוקדק עשוי אומנם להעלות התרוצצויות וחיבוטים נסתרים בקרב תלמידי הגאון בעניין השבתאות, כדוגמת הפולמוס ההלכתי שהתעורר בקרבם בעניין דרך כתיבת האות צדי, שרקעו האמתי הוא שאלת השבתאות, כפי שהוכחתי במאמרי 'צדקת הצדיק' (מכאן שם המאמר); ועל רקע זה אפשר להסביר אולי גם את הסתייגותם של כמה מחשובי תלמידי הגר"א מדמותו של ר' מנחם מנדל.²² ועם זאת, דומה שלא התכנים השבתאיים כשלעצמם מעוררים את הסערה, אלא סוגיית עובי שריון הסודיות שיש לעוטפם בו.

¹⁹ 'תלמידי הגר"א...'; עמ' 261-263.

²⁰ ראה העדויות שהובאו במבוא לספר כתבי הגרמ"מ ז"ל, ירושלים תשס"א, כרך א, עמ' 12-13.

²¹ לאחרונה (אלול תשס"ו) התפרסם בניו יורק ספר משנת חסידים לר' עמנואל חי ריקי עם פירושים אחדים, וביניהם פירושו של ר' מנחם מנדל.

²² כוונתי לר' חיים מוולוז'ין ור' ישראל משקלוב. ראה אריה מורגנשטרן, גאולה בדרך הטבע, ירושלים תשנ"ז, עמ' 25, ועוד.

מסתבר אפוא שהיסודות השבתאיים של ר' מנחם מנדל יסודם במסורות מבית רבו. כדי לבסס זאת במקצת הראיתי במאמרי הקודמים, שיסודות אלה אין בהם סתירה לדעת הגאון, ויכולים היו להשתלב בהיסטוריוסופיה שלו.²³ כמו כן הצבעתי שם אף על עניינים שבתאיים שונים שמבצבצים בחוגו של הגאון, ודוגמאות להם כבר הזכרתי קודם. אך רק לאחרונה מצאתי את המקור לרוב היסודות השבתאיים שבכתבי ר' מנחם מנדל, ומקור זה הוא אכן וילנאי. הכוונה לר' העשיל צורף, נביא שבתאי שפעל בוויילנא בתקופתו של שבתאי צבי. גרשם שלום תיאר יפה את דמותו של ר' העשיל ואת התקדשותו במסורת החסידית²⁴ (לדעת שלום הוא התגלגל גם לדמותו של ר' אדם בעל שם, מורה המסתורי של הבעש"ט²⁵), אך מסתבר שהשפעתו של ר' העשיל על המתנגדות, כפי שעולה מכתבי ר' מנחם מנדל, רבה הרבה יותר מהשפעתו על החסידות. אני עסוק עתה בכתיבת מאמר נוסף רב כמות שממנו תוכלו בע"ה לעמוד על פרטי העניין, אך כאן אקדים ואחשוף את הכללים.

בצד הרמזים הרבים לשבתאי צבי, בכתבי ר' מנחם מנדל כלולים גם רמזים רבים לר' העשיל צורף, ואינני רואה איך אפשר יהיה לחלוק על עובדה זו בכנות וברצינות. בצד הגימטריאות העולות תת"ד, כמניין השם שבתאי צבי, רבות גם הגימטריאות העולות תת"ו, כמניין השם יהושע העשיל, ואלה משולבות בדרשות העוסקות למשל במשמעות האשל שנטע אברהם בבאר שבע. גימטריאות ודרשות אלה מתפענחות בדיוק בכתבי ר' העשיל צורף, שחלקם מצויים בכתב ידו בבית הספרים הלאומי בירושלים, ושם עניינם הוא אכן אוטוביוגרפי. ר' מנחם מנדל אומנם אינו מעתיק את דרשותיו של ר' העשיל כלשונן, אלא מעבדן לפי רוחו וסגנונו, ואינו נמנע גם מלמתוח על מקורו ביקורת סמויה, אך בכך לא תתבטל זיקתו אליו; אדרבא, דרך זו מעידה דווקא על עומק רב יותר של הפנמה והשפעה.

²³ 'צדקת הצדיק...!', עמ' 287-306.

²⁴ מחקרים ומקורות, שם, עמ' 84-93.

²⁵ מחקרי שבתאות, שם, עמ' 591-599. בנספח הביבליוגרפי שהוספתי למאמר זה שם, ימצאו פרטי הוויכוח שהתעורר על דעתו זו של שלום.

יקצר כאן המצע להסבר מקומו של ר' העשיל בתורת ר' מנחם מנדל, זאת

אדחה לאותו מאמר, והפעם אסתפק בהצבעה על הקשר בין ר' העשיל לבין פעילותו הקדם ציונית של ר' מנחם מנדל, שהיה כידוע מראשי חבורת תלמידי הגאון שעלו ארצה, והיה מייסדו של היישוב האשכנזי בירושלים. שעד ימיו אשכנזי שהגיע לירושלים מועד היה להיאסר בגין החוב שהשאירו אחריהם בני חבורת ר' יהודה חסיד, שניסו להיאחז בעיר יותר מאה שנה קודם לכן.

פרשת עליית הפרושים, תלמידי הגר"א, שנויה היתה בשנים האחרונות במחלוקת החוקרים: יש הסוברים שהרקע לעלייה זו הוא אידיאולוגי משיחי, ושורשיה נטועים בקבלת הגאון ובעידודו, ואחרים מוצאים לעלייה זו סיבות אחרות.²⁶ אך שני הצדדים בוויכוח זה לא נזקקו לסוג המקורות החשוב ביותר לגילוי סודם של תלמידי הגר"א, כתבי הקבלה המקוריים שלהם (להבדיל מספר קול התור, שהוא תמצות וניסוח מודרני של תורת הגאולה של הגר"א).²⁷ עיון בכתבי הקבלה של ר' מנחם מנדל ותלמידיו, לא זו בלבד שמכריע את הוויכוח בצורה חד משמעית אל הצד המשיחי, אלא מוסיף לו אף אלמנטים שבתאיים, שלא עלו על דעת איש מבעלי המחלוקת.

ויכוח דומה התרחש בעבר בנוגע לעליית המקובל האיטלקי ר' אברהם רוויגו וחבורתו, וגם הוא הוכרע באופן דומה, כשגרשם שלום מצא וניתח את הכתבים הקבליים שבהם מגלה רוויגו את צפוני לבו, ואת הרקע המשיחי-שבתאי של עלייתו.²⁸ שני המקרים אינם רק דומים אלא אף קשורים זה בזה, כי ר' מנחם מנדל ראה בעלייתו המשך ישיר לפועלם של המקובלים שעלו לירושלים במשך המאה השמונה עשרה, ופעלו, מי יותר ומי פחות, בהשראת השבתאות. ראשונים לאלה הם ר' יהודה חסיד שר' מנחם מנדל פעל לקימום בית הכנסת שלו

²⁶ על פולמוס זה ראה מורגנשטרן, עמ' 410-438.

²⁷ עתה מסתבר שהמנסחים החדשים של קול התור לא הוסיפו את האלמנטים המשיחיים, כפי שנחשדו בעבר, אלא דווקא השמיטו את האלמנטים השבתאיים.

²⁸ 'מחקרי שבתאות', שם, עמ' 564.

(החורבה'), ור' אברהם רויגו וחבורתו שעלו בעקבותיו. כן יש להזכיר כאן גם את ר' חיים נ' עטר, שר' מנחם מנדל לימד בבית מדרשו ונקבר לידו לפי בקשתו, ואת ר' עימנאל חי ריקי, שר' מנחם מנדל כתב פירוש על ספרו, משנת חסידים.

גם בהקשר זה עולה שמו של ר' העשיל צורף. זה אומנם לא זכה לעלות לארץ, ונפטר בחוץ לארץ בשנת ת"ס, שנת עליית חבורת ר' יהודה חסיד; אך ידוע שהשתתף בפגישה של ראשי החבורה לפני עלייתם. שמו אף נזכר הרבה, כמורה רוחני, במכתביו הסודיים של רויגו, שבהם שוקל הוא את עלייתו ארצה.

כתבי ר' העשיל רצופים דרשות על השם 'ציון', שעולה גם הוא בגימטרייה כמניין יהושע העשיל (זאת בדרך חישוב שלפיה נמנות האותיות הסופיות אחרי ת, ונון סופית היא 700. בדרך הרגילה, שבה הנון הסופית עולה 50, תעלה 'ציון' בגימטרייה כמניין 'יוסף', כשם אביו של ר' העשיל). גימטריות 'ציוניות' אלה ועוד רבות כמותן, נשאלו מר' העשיל אל כתבי ר' מנחם מנדל, שפיתח אותם לפי דרכו. זה אולי גם עניינו של השם 'מנחם ציון', שבו קרא ר' מנחם מנדל גם לבית הכנסת שהקים במתחם חורבת ר' יהודה חסיד, וגם לפירושו המשיחי על מגילת רות (שעל אופיו זיקתו לשבתאות עמדתי באריכות במאמרי 'צדקת הצדיק'²⁹). שם זה לא רק מביע את תשוקתו של ר' מנחם מנדל לראות בנחמת ציון וקימומה, אלא יש בו גם רמז לשמו, מנחם, בצירוף שמו של ר' יהושע העשיל, העולה כאמור בגימטרייה 'ציון'.

לביטול האיסור על ישיבת אשכנזים בירושלים וקימום חורבת ר' יהודה החסיד אין די בכוונות קבליות, לשם כך צריך גם עזרה פוליטית וגם מזומנים. מסתבר שר' מנחם מנדל היה מוכשר גם בתחומים אלה, והיו לו קשרים טובים הן עם השלטון המוסלמי והן עם המיסיונרים הנוצרים, בעיקר אנגלים מילניריסטים (הדומים במקצת לאוונגליסטים אוהבי ישראל היום), שמהם גייס כספים רבים, ולשם כך התרועע ושוחח אתם (כולל עם מומרים יהודים לשעבר) על תקוות

²⁹ 'צדקת הצדיק...'; שם, עמ' 261-287.

ישראל.³⁰ אפשר אומנם למצוא תקדים לעניין זה בהתנהגותו של השד"ר המקובל במאה השבע עשרה, ר' נתן בן ראובן שפירא,³¹ אך דומני שגם כאן ימצא עיקר ההסבר בהשפעת תורת ר' העשיל צורף, שכמו שבתאים אחרים, יחסו אל האסלאם והנצרות הצטיין באמביוולנטיות. מצד אחד ראה ר' העשיל בעצמו לוחם חסר פשרות בעשו ובישמעאל, אך מצד שני ראה עצמו כקשור אליהם בקשרים עבותים, שדווקא הם מאפשרים מלחמה זו (כזאת למד ר' העשיל ממקובל אחר איש המאה השבע עשרה שגם שמו ר' נתן שפירא, הוא ר' נתן שפירא בן שלמה מקראקא, בעל ספר מגלה עמוקות, שר' העשיל נולד בשנת פטירתו וראה עצמו כיורשו).

אמביוולנטיות כזאת נמצאת אכן גם בכתבי ר' מנחם מנדל, שכתביו מלאים התבטאויות קשות ביותר כנגד עשו וישמעאל, או כנגד ישו ומחמוד (!) ש'שמו את ירושלים לעיים'.³² אך מאידך גיסא, בראש ספרו העמוק ביותר, הנקרא רזא דמהימנותא (במקרה או שלא במקרה כשם הספר המיוחס לשבתי צבי) מוצא הוא את שורשם של עשו וישמעאל במקום עליון, בראשית האצילות, במקום שנקרא למרבה הפליאה גם בכינוי 'אשל',³³ כשם האילן שר' העשיל סיגל לעצמו ככינויו. ואוסיף עתה ואעלה השערה, בדבר המקור שממנו קיבל ר' מנחם מנדל את פרטי תורתו של ר' העשיל צורף (זו תהיה השערה בלבד, ולא כמו הדברים הקודמים, המבוססים היטב, בדבר עצם זיקתו של ר' מנחם מנדל לר' העשיל). אולי נמסרו פרטי תורת ר' העשיל לאוזני מנחם מנדל מפי מי שהיה לו מסורת משפחתית בעניין זה (אומנם פרטים אלה יכלו להתקבל על דעתו של ר' מנחם מנדל רק אם קדמה להם הסכמה כללית של הגר"א). מקור כזה היה אולי ר' אברהם שלמה זלמן (ראש"ז) צורף. ראש"ז, שמוצאו מקיידנוב שבתחום השפעת הגר"א, עלה ארצה בעליית הפרושים, התחבר עם ר' מנחם מנדל, והיה לתלמידו, חברו ועוזרו הקרוב.

³⁰ ראה אריה מורגנשטרן, שם, עמ' 135-157.

³¹ ראה סוד האמונה השבתאית, שם, עמ' 234-235.

³² ראה כתבי הגרמ"מ ז"ל, שם, עמ' קיח.

³³ ראה כתבי הגרמ"מ ז"ל, שם, כרך א עמ' ג.

היה זה הוא שהשתדל, בשליחותו של ר' מנחם מנדל, אצל השלטונות המצריים לקבלת הרישיון (פירמאן) לבניין חורבת ר' יהודה חסיד, ועסק בבניין בית המדרש 'מנחם ציון', והשתדלות זו, מפעל חייו, אף נחקקה על מצבתו.³⁴ אולי היה ראש"ז צורף מצאצאיו (אולי נינו) של ר' העשיל, וממנו ירש את שמו? בכתבי היסטוריונים נמצא אומנם ש'צורף' היה כינוי שנוסף לראש"ז בגלל מלאכתו, אך שמא גם מלאכת הצורפות עברה בירושה במשפחה, כמו השם, והרי גם ר' העשיל נקרא צורף על שם מלאכתו. חיזוק להשערת מצאתי בדברי אחד ההיסטוריונים, שמכנה את ראש"ז 'שלמה זלמן בן מורנו הרב יעקב צורף',³⁵ ומכאן אפשר אולי להסיק שהשם צורף היה גם שם אביו, כלומר שם משפחה, ואכן ידוע שהכינוי צורף עבר גם לר' מרדכי, בנו של ראש"ז. אומנם בניו של מרדכי השמיטו כינוי זה, ולקחו לעצמם כשם משפחה את השם 'סלומון', שמקורו ב'זלמן', אחד משמותיו של ר' אברהם שלמה זלמן צורף, ואולי עשו כך כדי להצניע את קשרם לר' העשיל צורף, אם היה כזה.

אך גם אם שינו את שמם, את פעילותם למען בניין הארץ לא שינו בני אותה משפחה, ואם לא ייצאו כתבים המסגירים את סודות לבם, לא נדע אם משהו משורשיה של פעילות זו נעוצים אצל העשיל צורף ובתנועה השבתאית. על כל פנים, ר' מרדכי צורף, בנו של הראש"ז, עסק גם הוא בטיפול בית הכנסת של החורבה, ונסע כשד"ר לגבות כספים למענה. כמו כן פעל הוא רבות גם למען מוסדות דת אחרים בארץ ישראל, ואף לטיפול החקלאות והמסחר של היישוב היהודי בארץ. בנו של ר' מרדכי, ר' יואל משה סלומון, הקים, עם ששה חברים, את השכונה היהודית נחלת שבעה שמחוץ לחומות ירושלים, ואחר כך, כידוע, בבוקר לח בשנת תרל"ח, היה הוא ממייסדי פתח תקוה.³⁶

³⁴ ראה אריה ליב פרומקין, תולדות חכמי ירושלים, ירושלים תרפ"ט, חלק שלישי פרק ה עמ' 181.

³⁵ ראה שם.

³⁶ על פעילותם של ראש"ז, ר' מרדכי צורף ור' יואל משה סלומון, ראה ספרו של מרדכי סלומון, בנו של ר' יואל משה, שלשה דורות ביישוב, ירושלים (דפוס סלומון), תשי"א.